

ABDULLAH-I ENSARÎ'NİN HAYATI, ESERLERİ VE TASAVVUFÎ GÖRÜŞLERİ

Dr. Kâsım-ı Ensârî

Çeviren: Doç. Dr. Ali Güzelyüz

Özet

Bu makalede, 7. yüzyıl mutasavvıf şair ve yazarlarından Abdullah-ı Ensârî'nin hayatı, seyahatleri, eserleri ve tasavvufî görüşleri ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler Abdullah-ı Ensârî, tasavvuf, Fars edebiyatı, Sad Meydan.

ADI VE NİSBESİ

Şeyhülislam, büyük imam Ebû İsmail Abdullah b. Ebî Mansur Muhammed b. Me'âz b. Ali b. Muhammed b. Ahmed b. Ali b. Ca'fer b. Mansur b. Mett el-Ensârî el-Herevî; Hz. Peygamber'in hicretten sonra evinde bir süre ikamet ettiği Ebu Eyyûb-i Ensârî'nin soyundandır¹¹. Mett el-Ensârî, Hz. Osman'ın halifeliği sırasında, Horasan fatihi Ahnef b. Kays ile birlikte Herat'a giderek oraya yerleşmiştir¹².

DOĞUM YERİ

Abdullah-ı Ensârî'nin doğum yeri, bugünkü Afganistan'ın başkenti Kabil'in batısında bulunan Herat şehridir. Bu şehir; batıdan Nişapur, güneyden Sistan, kuzeyden Belh vilayetleriyle, doğudan ise Gûr dağlarıyla sınırlı olup, Hz. Osman'ın halifeliği sırasında H. 21 veya 22 (M. 642 veya 643) yılında Ahnef b. Kays tarafından fethedilmiştir.

VIII./XIV. yüzyılın meşhur tarihçisi Hamdullah-ı Mustevfî, Herat'ın suyu ve havası hakkında şöyle yazmaktadır: Son derece hoş ve güzel bir havaya sahiptir. Yazları kuzey rüzgarı eser. Şehrin güzelliği hakkında "*İsfahan'ın toprağı, Herat'ın kuzey rüzgarı ve Harzem'in suyu bir noktada toplansaydı,*

insanların ölümü orada çok nadir görünürdü." demişlerdir. Şehrin suyu, Herî-rûd ırmağından olup bağları çoktur. Şehre bağlı onsekiz köy bulunmaktadır. Meyveleri arasında üzüm ve kavun çok güzeldir. Şehir halkı silahçı, savaşçı ve kuyumcu olup, Ehl-i Sünnet'e tabidirler. Şehrin, Şemirem adında çok sağlam bir kalesi vardır. Herat'a iki fersah mesafede, dağda, Erşek adı verilen bir ateşkede bulunmaktadır. Günümüzde ise buna Emkelce Kalesi denilmektedir. Ateşkede ile şehir arasında ise Hıristiyanlara ait bir kilise yer almaktadır. Ulemâ ve evliyâ büyüklerinin mezarları arasında, Pîr-i Herat adıyla tanınan Şeyh Abdullah-ı Ensârî, Hâce Muhammed Ebu'l-Velîd ve İmam Fahreddîn-i Râzî'nin türbeleri sayılabilir. Herat'ın güzelliği hakkında şöyle derler:

Birisi sana "şehirlerden hangisi daha güzeldir?" diye sorarsa

Ona doğru cevap vermek istersen "Herat'tır." de.

Bu dünyayı bir deniz farzet, Horasan'ı da sedef,

Bu sedefin içinde Herat şehri bir cevher¹³¹.

DOĞUM TARİHİ

Abdullah-ı Ensârî, 2 Şa'bân 396/ 4 Mayıs 1006 Cuma gününün ikindi vakti dindar bir ailenin çocuğu olarak dünyaya geldi. Babası, onun eğitim ve terbiyesine özen gösterdi. Evde, babasını ziyaret eden Herat'ın büyük ve meşhur âlimlerinin sohbet ve feyizlerinden mahrum kalmadı. Evin dışında da vaaz ve zikir meclislerine babasıyla birlikte katılıyordu. Onun olağanüstü akıl ve zekâsı, dostların beğenisine, düşmanların ise kıskançlığına neden oldu. Nitekim bu konuda kendisi şöyle demektedir: "*Beni, önce Sıbyan mektebine verdiler. Sonra "Bu zararlıdır" diyerek dört yaşıma geçince Malini medresesine verdiler. Dokuz yaşıma doldurduğumda Kadı Ebu Mansur ve Carûdî'den yazı yazmayı öğrenmiştim. Edebiyat mektebinde şiir söylediğimde yaşım küçüktü. Bu da başkalarının beni kıskanmalarına neden oldu."*¹⁴¹

YAŞADIĞI DÖNEM

Şeyhülislam, Abbasî halifesi el-Kâdir Billah (376-427/986-1036)'ın zamanında gözünü dünyaya açmıştır. O zamanlar Bağdat, Müslümanların

halifelik merkezi idi. Mısır'da Fâtımîler, Horasan'da ise Gazneli Sultan Mahmûd (388-421/998-1030) hüküm sürüyordu. Selçuklular, Gûrîler ve Gazneliler arasında siyasî ihtilaflar vardı. Bu ihtilaflar zaman zaman kanlı savaşlarla sonuçlanarak Müslümanların huzurunu bozuyordu. Diğer taraftan Eş'arîler, Mu'tezilîler, Matrîdîler, Hanefîler, Şâfiîler ve Kadirîler arasında itikadî ihtilaflar vardı ve bunlardan bazıları birbirlerini kafirlik ve hatta zındıklıkla suçluyorlardı¹⁵¹. Bu dönemin sufileri arasında da ma'rifet, seyr, keşf ve mükâsefe gibi tasavvufî konularda farklı görüşlerin ortaya atılması, halkın fikirlerini altüst etmekteydi. Bu fikir ve inanç farklılıkları, Müslümanların birleşmelerine engel olmuştu. Böyle siyasî ve mezhebî durumlarda Şeyh Abdullah-ı Ensârî gibi büyük adamların işi zordu. Çünkü bilgi ve şöhretleri oranında görevlerinin yükü de ağırlaşmaktaydı.

HOCALARI

1- Kadı Ebu Mansur-ı Ezdî: Herat Şafi'ilerinin fakîh, muhaddis ve şeyhi idi. Yaklaşık otuz yıl süreyle kadılık yaptı. Sultan Mahmut, ona değer vererek saygı göstermekteydi. Anlatıldığına göre, Fatimî halifesi, Zilka'de 403/Mayıs 1013 yılında Fatimî mezhebine gizlice girmesi için Kadı'ya mektup yazmış; ulak, Sultan Mahmud'un emriyle Horasan'da yakalanarak öldürülmüş ve Sultan, bu ulağın atını Kadı'ya göndererek "*Bugüne kadar mulhidlerin reisi bu ata bindi, bugünden itibaren muvahhidlerin reisi ona binecektir.*" diye yazmıştır. 408/1017 yılında Mu'tezilelerin Sultan Mahmud tarafından cezalandırılması, Kadı'yı memnun etmiştir. Şeyh Abdullah-ı Ensârî, Şafiî mezhebinin usûl ve fûrû'unu onun huzurunda öğrenmiştir. Kadı, 410/1019 yılında vefat etmiştir.

2- Cârûdî: Nişâbur, Hemedan ve Basra'nın ileri gelen Kur'an ve hadis alimlerinden idi. Şeyh Abdullah, hadisi ondan öğrenmiş ve Cârûdî'nin 413/1022 yılında vefatından çok etkilenmiştir.

3- Yahya b. Ammâr el-Şeybânî-yi Sistânî: Tefsir, hadis, şiir ve edebiyat alimi olup aynı zamanda Herat'ın vaiz ve müridlerinden idi. Şeyh Abdullah için "*Abdullah-ı Ensârî'ye yardım edin ve ona iyi davranın, çünkü ondan imamlık kokusu duyuluyor.*" demiştir. Şeyh Abdullah ise, Hocası hakkında "*Onunla tanışmasaydım, zikir ve tefsir meclislerinde ağzımı açamazdım.*" demektedir.

4- eş-Şeyh Emû: 349/960 yılında doğmuştur. Nişabur ve Buhara'ya giderek, Baba Fergânî, Ahmed Nâsır-ı Talakânî ve Ebubekr-i Fâlizaban gibi o dönemin meşhur şeyhlerini ziyaret etmiştir. Herat'ta bir hankâhı vardı. Şeyh Abdullah'a maddî ve manevî yardımları olmuştur^[6].

Yukarıdaki hocalardan başka, diğer alimler de Ensârî'nin talim ve irşadında etkili olmuşlardır. Bunların arasından; Şeyh Takî-yi Sîstânî, Bişrî-yi Segezî, Cerrâhî, Muhammed-i Bâşânî, Ahmed el-Hâcî, Ebû Selme-i Bârûdî, Ebû Alî-yi Zerger, Ebû Alî-yi Buteger, İsmail-i Debbâs ve Muhammed Ebû Hafs-i Kurenî sayılabilir.

MEŞHUR TALEBELERİ

Abdullah-ı Ensârî'nin yetiştirdiği en meşhur talebeler arasında Abdulevvel-i Segezî, Ebu'l-Feth Abdu'l-Melik-i Keruhî, Ebû Ca'fer Muhammed-i Saydalânî, Ebû Ca'fer Hanbel b. Alî el-Buhârî, Ebu'l-Fahr Ca'fer-i Kâyînî, Abdu's-Sabûr b. Abdu's-Selâm, Hüseyin el-Ketbî, Ahmed-i Kalânîsî ve Ebu'l-Fazl Reşîdu'd-Dîn el-Meybudî'nin adları zikredilebilir.

SEYAHATLERİ

Abdullah-ı Ensârî, o dönemde ilimlerin merkezî ve edebiyatın eşiği olan Nişâbur'a defalarca seyahat ederek o şehrin büyükleriyle tanışmış ve birkaç sefer Hac ziyaretinde bulunmuştur. Bu seyahatlerin birisinde büyük mutasavvıf Ebu'l-Hasan-ı Harakânî'yle görüşmüş ve bu görüşme esnasında özellikle Harkânî'nin ona hitaben "*Gel, ben senin maşukunum, denizden geldim.*" şeklindeki sözleri onda derin bir etki bırakmış ve bunun üzerine "*Harakânî'yi görmeseydim, hakikati tanımazdım.*"^[7] demiştir. Belh'e sürülmesinin sebebinin, Şeyh Ebu'l-Hasan'ın seccadesine karşı işlediği bir hatadan kaynaklandığını sanmaktaydı. (Bu olay şöyle olmuştu: Bir gün mürşidin seccadesine ayağını basmış ve istiğfar etmemiştir.) Harakânî ile görüşmesi, onun fikir hayatında çok büyük bir etki bırakmıştır. Nitekim bu konuda Şeyh Abdullah şöyle demektedir: "*Abdullah bir çöl adamı idi. Hayat suyunu ararken aniden Ebu'l-Hasan-ı Harakânî'ye ulaştı. Ondan o kadar hayat suyu içti ki ne Abdullah kaldı, ne Harakânî.*"^[8] Şeyh Abdullah, meşhur mutasavvıf Ebû Sa'îd-i Ebu'l-Hayr (ö.440/1048) ile de görüşmüştür. Selçuklu alim ve veziri Nizamu'l-Mülk-i Tûsî

de ona karşı sevgi göstermekteydi. el-Muktedî Billah (467-487/1074-1094)'ın emriyle ona "Şeyhülislam" lakabı verilmiştir.

MEZHEBİ

Usûlde İmam Ahmed b. Hanbel (ö.241/855), fûrû'da ise İmam-ı Şâfiî (150-204/767-819)'nin mezheplerine tabi idi.

VEFATI

Abdullah-ı Ensârî, seksen yılı aşan hayatı boyunca öğrenmek ve öğretmekle meşgul oldu. Siyasî ve mezhebî mücadelelerin varlığına rağmen ibadetten bir an bile geri kalmadı. Sürekli gayretleri sayesinde ve Farsça ile Arapça'ya çok iyi hakim olması nedeniyle kıymetli eserler bırakarak, 22 Zilhicce 481/ 14 Mart 1089 Cuma günü dünyaya gözlerini kapadı ve Herat'ın Gazergâh'ında defnedildi.

ESERLERİ

A- Yazmağa bizzat gayret gösterdiği eserler:

1. Keşfu'l-esrâr ve 'iddetu'l-ebrâr (Kur'ân-ı Kerim tefsiri)⁹¹.
2. Risâle-i meıâkib-i İmam Ahmed-i Hanbel.
3. el-Erba'în fî delâil et-tevhîd¹¹⁰.
4. Bâb fî'l-fütüvve¹¹¹.
5. el-Fârûk fi's-sıfât.
6. Mecâlis et-tezekkür.
7. Münâcâtnâme (İlahînâme)¹²¹.
8. Kelâbâdî'nin et-Tearruf li-mezhebi't-tasavvuf adlı eserine şerh.
9. el-Hülâsâ fî hadîsi küllü bid'atin dalalah.
10. İsnâdu'l-mevcûdât ilâ'l-hâlik.
11. el-Kasidetu fî'l-i'tikâd.

12. Müzekkerât.

13. Zemmu'l-kelâm ve ehlihi¹³¹.

B- Talebeleri tarafından derlenip yazılan eserleri:

1. Tabakâtu's-sûfiyye¹⁴¹. (Ders esnasında, İbn-i Sülemî'nin Tabakâtu's-sûfiyye adlı eserine yazılan açıklama ve ilaveler).

2. el-Kasîdetu'n-nûniyye fî medhi Ahmed bin Hanbel¹⁵¹.

3. 'İlelu'l-makâmât¹⁶¹.

4. el-Muhtasar fî âdâbi's-sûfiyye ve's-sâlikîn li-tarîki'l-hakk.

5. Sad meydan¹⁷¹.

6. Menâzilu's-sâirîn ila'l-hakki'l-mubîn¹⁸¹.

C- Kendisine atfedilen eserler:

1. Divan-ı şi'r.

2. Genc-nâme¹⁹¹.

3. Kenzu's-sâlikîn²⁰¹.

4. Unsu'l-murîdîn ve şemsu'l-mecâlis (Yusuf ile Züleyha hikayesi)²¹¹.

5. Nasihat-nâme-i vezîr²²¹.

6. Esrâr-nâme veya Kitâbu'l-esrâr.

7. Resâil-i Hâce Abdullah-ı Ensârî²³¹.

8. er-Resâil²⁴¹.

9. Perde-i hicâb²⁵¹.

10. Mecnû'a-i resâil²⁶¹.

11. Münâcât²⁷¹.

TASAVVUFÎ GÖRÜŞLERİ

Hâce Abdullah, dinin usûl ve fîrû'una aşırı bağlıydı. Katî ve açık bir şekilde iyiliği emredip kötülükten alıkoyduğu ve bu tehlikeli görevi yaparken hiç kimseden ve hiç bir şeyden korkmadığı için kendisine Şeyhülislam lakabı

verilmiştir. Bu mevzu, onun tasavvufî anlayışında da özel bir tesir bırakmıştır. Şer'î hükümlerle amel etmeyi, seyr u sülûk'un esas temeli ve ana şartı olarak kabul etmekte ve din emirlerini ihmal eden mutasavvıflara şiddetle karşı çıkmakta idi. Sad Meydan (Yüz Meydan)'ın Mukaddime'sinde şöyle demektedir: "*Şeriatın tamamı hakikat, hakikatın da tamamı şeriatıdır. Hakikat, şeriatın temeli üzerine kurulmuştur. Hakikatsiz şeriatın fayda etmeyeceği gibi, şeriatısız hakikat de fayda etmez. Bu ikisinden başka bir şeyle amel etmek de faydasızdır.*"¹²⁸¹

Onun görüşüne göre, tarikat ehli, kulluk ve itaata bağlanmalı; şer'î amelleri ihmal etmekten kaçınmalıdır. "Ey Abdullah! Cennet, amelin mükâfâtıdır. Mizân, emelin karşılığıdır. İyilik yapan, semeresini toplar. Kötülük yapan, üzüntü duyar. Temizliğin meşûbâtı vardır. Pisliğin ukûbâtı vardır. Yol açıktır. Uçurum bellidir. Enbiyânın şeri'atı önder, evliyanın tarikatı rehberdir. Semâvî kitap hidâyete erdirir. İlâhî hitap uyarıda bulunur. Yani kim bizden yüz çevirirse "O, ahirette kördür" (Kur'ân-ı Kerim, 12/72). Elest ahidini can u gönülden kabul et. "Allah'ın emri mutlaka yerine gelecektir" (Kur'ân-ı Kerim, en-Nisâ, 4/47). Arkanda şeytan varsa, önünde Kur'ân vardır."¹²⁹¹

Tabakâtu's-sûfiye adlı eserinde Hallâc, Bâyezid ve diğer bazı mutasavvıflara iyi bakmamakla birlikte, tasavvuf hakkında şöyle demektedir: "Ma'rifeti ifşâ etmek deliliktir. Kerâmet satmak hafif meşrepliliktir. Kerâmet satın almak aptallıktır. Doğruluk, kurtuluşun sebebidir. Tasavvufu istediği gibi değiştirmek kâfirliktir."¹³⁰¹

Nizâmu'l-Mülk'e nasihatinde ise şöyle yazmaktadır: "Gönüllere ri'âyet etmeye bak. Dünya için dinini satma. Şu on özelliği kim kendine huy edinirse, hem dünyada hem de âhirette kendini kurtarmış olur: Allah'a doğruluk; halka insaf; nefse kahır; yoksullara lütûf; büyüklere hizmet; küçüklere şefkat; dostlara nasihat; düşmanlara yumuşaklık; cahillere sükût ve alimlere tevâzû."¹³¹¹

Abdullah-ı Ensârî'nin, Horasan Melâmetîye Mektebi'ne bağlılığı vardı. Onun görüşüne göre hakikatın gerçek talipleri ile tarikatın gerçek sâlikleri üç tabakadır:

Mürîd: Korku ve ümit arasında muhabbet yolunu kateden kişi.

Murâd: Ayrılık vadisini aşan kişi.

Meczûb: Müşâhede yolunda "fenâ" makamına varan kişi.

SAD MEYDAN (YÜZ MEYDAN) ADLI ESERİNİN İRFÂNÎ VE EDEBÎ DEĞERİ:

Ensârî'nin tasavvufi eserleri arasında, 448/1056'da Farsça olarak yazılan *Sad meydan* ile 475/1082 yılında yazılan *Menâzilu's-sâirîn* adlı eserleri özel bir önem taşımaktadır. Ensârî'nin zamanına kadar, tasavvufi ve irfânî eserlerin yazarları, seyr u sülûk merhaleleri hakkında belirli mertebe ve menziller zikretmemişlerdi. Sâlikin riayet etmesi gereken konulara doğrudan giriyorlardı. Şeyh, bu mertebeleri, önce *Sad meydan* da, 27 yıl sonra ise *Sad menzil* (*Menâzilu's-sâirîn*)'de açıklamıştır. Aslında *Menâzilu's-sâirîn* adlı eser, Ensârî'nin olgunluk döneminde kaleme alınmış ve Abdu'r-Rezzâk-ı Kâşânî'nin onun üzerine yaptığı ayrıntılı şerh, onun şöhretini bir kat daha artırmıştır. Ancak Farsça olarak yazılan *Sad meydan* adlı eser, son derece öz ve kısa olmakla birlikte, bu özellik ona bir kusur veya eksiklik getirmemektedir. Prof. Abdu'l-Hayy Habîbî "*Sad Meydan, icâz sanatının çok güzel bir örneği olup, onda fuzuli bir tek söz bile bulmak mümkün değildir.*"^[32] demektedir.

Bu iki eser, 51 konuda ortak, 49 konuda ise farklıdır. *Sad meydan*'ın Tasavvuf yolunun mübtedîleri, *Menâzilu's-sâirîn*'in ise müntehidleri için yazıldığı âşikârdır. Her hâlûkârda Farsça olarak kaleme alınan ve V/XI. yüzyıldan kalan bu eser, köklü Fars dilinin zenginlik ve genişliğinin bir örneği olup, aynı zamanda söz ustası Sa'dî-yi Şîrâzî tarafından üslubu takip edilen^[33] ve meşhur mutasavvıf Senâî-yi Gaznevî tarafından taklit edilmeğe çalışılan büyük bir yazardan yâdigârdır. Ethe, "*Onun gazel ve rubaiyle karışık nesri; tasavvufî şiir ve pendiyât (nasihat) türlerinde bir birliğe öncülük etmiş ve gerçekte büyük Senâî'ye zemin hazırlamıştır.*"^[34] demektedir.

Rus Şarkiyatçı Yougni Bertles, Ensârî'nin eserlerinin edebi önemi hakkında şöyle yazmaktadır: "*Onun, büyük bir edebi tecrübeye sahip olduğunu ve böyle bir eseri sadece kendisinin yazabileceğini rahatlıkla söyleyebiliriz. Çünkü sadece böyle bir kişi, kapalı kavramlardan uzaklaşarak, fikirlerini kısa ve açık bir şekilde beyan etme gücüne sahiptir.*"^[35]

* Hâce Abdullah-ı Ensârî, *Sad Meydan*, be-ihimâm-ı Dr. Kâsım-ı Ensârî, çâp-ı çehârom, Tahran 1368 (4. baskı, 1990) s.3-13.

** Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Doğu Dilleri ve Edebiyatları Bölümü.

[1]. Hermann Ethe, *Tarih-i Edebiyat-ı Fârsî*, trc. Dr.Şafak, s.150; E. Browne, *Tarih-i Edebiyat-ı İran (Ez-Firdevsî tâ Sa'dî)*, trc. Dr. Müctebâî, s.405.

[2]. Dr. Muhammed Sa'îd Abdu'l-Mecîd, *Şeyhu'l-İslâm Abdullah el-Ensârî, Hayâtuhu ve Arâuhu*, Mısır.

[3]. *Nuzhetu'l-Kulûb*, be-ihimâm-ı Dr. Debîr-i Siyâkî, İntişârât-ı Tahûrî, s.186-7.

[4]. Abdurrahman-ı Câmî, *Nefâhâtu'l-Üns*, be-tashîh-i Mehdî-yi Tevhîdîpûr, İntişârât-ı Mahmûdî, s.332.

- [15]. Bk. Üstad Humâî, *Gazâlf-nâme*, s.40-75. çâp-ı evvel, 1318.
- [16]. Ayrıntılı bilgi için bk. Muhammed Sa'îd Abdulmecîd, *a.g.e.* s.27 vd.
- [17]. Attar, *Tezkiretu'l-Evliya*, bâ mukaddime-i Allâme-i Kazvîni. c.II, s.172, çâp-ı sevvom (3. baskı).
- [18]. *Resâil-i Câmî-i Hâce Abdullah-ı Ensârî*, be-ihitimam-ı Tâbende-i Günâbâdî, s.10, 1347 (1969).
- [19]. Bu eser, talebesi Ebu'l-Fazl-ı Meybudî'nin şerh ve açıklamalarıyla birlikte Asğar-ı Hikmet tarafından Tahran Üniversitesi tarafından basıldı.
- [10]. Yazma nüshası, el-Câmî'atü'l-'Arabiyye'de No: 43'te muhafaza edilmektedir.
- [11]. Yazma nüshaları; el-Câmî'atü'l-'Arabiyye'de No: 59 ve Ayasofya Kütüphanesi'nde (2049) Y (140) (145) K 417+33 numaralarda muhafaza edilmektedir.
- [12]. Bu risale; *Resâil-i Câmî-i Hâce Abdullah-ı Ensârî*'nin içinde Tâbende-i Günâbâdî tarafından Tahran'da basılmıştır.
- [13]. Bu eseri, 465/1072 yılında talebeleri Segezî ve Keruhî'ye yazdırmıştır.
- [14]. Bu kıymetli eser, Afganistanlı alim Abdu'l-Hayy Habîbî tarafından yayınlanmıştır.
- [15]. Aynı kaside *el-Zeyl alâ Tabakâti'l-Hanâbile*'de de geçmektedir, s.53.
- [16]. 1960 yılında Dımeşk (Şam)'da basılmıştır.
- [17]. İlk defa 1954 yılında Kahire'de, ikinci defa 1341/1922'de Kabil'de basılmıştır.
- [18]. Kemâleddin Abdurrezzâk-ı Kâşânî (ö. 735/1334)'nin şerhi ile birlikte basılan bu esere başka şerhler de yapılmıştır.
- [19]. Mollâcan Muhammed-i Kandhârî tarafından basılmıştır.
- [20]. İran'da, bazı bölümleri ise İstanbul Üniversitesi tarafından yayınlanan Şarkiyat Mecmuası'nda basılmıştır.
- [21]. Yazma nüshası Hindistan'da No: 1787'de bulunmaktadır.
- [22]. 1926 yılında Leningrad'da, yine aynı yıl *Tuhfetu'l-Vuzerâ* adı ile Hindistan'da basılmıştır.
- [23]. Sekiz risaleden oluşmakta olup Tahran'da basılmıştır.
- [24]. 1351/1932 yılında Tebriz'de basılmıştır.
- [25]. Yazma nüshası, 903/1497 yılında istinsah edilmiş olup İstanbul'da Şehid Ali Kütüphanesi'nde No: 1372'de muhafaza edilmektedir.
- [26]. Yazma nüshası Murad Molla Kütüphanesi'nde No: 17/96'da muhafaza edilmektedir.
- [27]. Ghandî. bu eserin İngilizce tercümesine bir mukaddime yazmıştır.
- [28]. Bk. Hâce Abdullah-ı Ensârî, *a.g.e.*, s. 17.
- [29]. *Resâil-i Câmî-i Hâce Abdullah-ı Ensârî*, s. 68.
- [30]. *A.g.e.*, s. 35.
- [31]. Bertles, *Tasavvuf o edebiyât-ı tasavvuf*, trc. Sîrûs-i İzedî, Tahran, s. 402.
- [32]. *Sad Meydan*, Kabil baskısı, Mukaddime, s. kef.
- [33]. Bk. Bahâr, *Sebk-şinâsî*, c. II, s. 240 v.d.
- [34]. Hermann Ethe, *a.g.e.*, s. 150.
- [35]. Bk. Bertles, *a.g.e.*, s.407.